

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY János

A ténykutatás fanatikusa...” Frobenius műveinek tudományos háttéréről

Eredeti közlés/Original publication:

Néprajzi Látóhatár, 2007, XVI, 1–2, 143–163. old. (opus posztumusz)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.077

Dátum/Date: 2012. augusztus/August 26.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B.WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Biernaczky János: A ténykutatás fanatikusa...” Frobenius műveinek tudományos háttéréről, *AHU MATT*, 2012, **pp. 1–23. old.**, No. 000.000.077, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Magyarországi nagyobb könyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

Leo Frobenius munkássága, Német Belső-afrikai Kutatóexpedíció, kultúrmorfológia, frankfurti Frobenius Intézet, a Frobenius Intézet archívuma, Atlas Africanus, történelem előtti gyűjtemény, sziklaképek, Atlantis, szóbeli szövegek gyűjtésének a technikája,

life-work by Leo Frobenius, DIAFE Deutsche Innerafrikanische Forschungsexpedition, cultural morphology, Frobenius Institute in Frankfurt, archives of Frobenius Institute, prehistoric collection, rock paintings, technique of the collection of the oral texts

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség sze-
rint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in
Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and
other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy
letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or
downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kuta-
tók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgál-
tatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismere-
tekkal elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, más-
részt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójá-
ban a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation
that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for
those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we
want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful
information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian
publications with African themes in its entirety from the beginning until the
present day.

„A TÉNYKUTATÁS FANATIKUSA...”

Frobenius műveinek tudományos háttéréről*

Biernaczky János

Munkáinak nagyobbik felét Frobenius nem a szaktudósok szűk körének, hanem a könyv olvasó nagyközönségnek szánta. Ahhoz a kutató- és tudóstípushoz tartozott, amely felfedezéseit, megállapításait és következtetéseit minél több ember tudomására kívánja hozni.

Az Afrika-kutató előtt elég hamar megvilágosodott, hogy olyan korszakban él, amikor az európaiak világ- és életszemlélete gyökeres változtatásra szorul.

Egyúttal meggyőződésévé vált, hogy az emberre, a történelemre, a kultúrára vonatkozó közfelfogás átalakításának az egyik kulcstudománya ebben a történelmi periódusban éppen az etnológia. Minél szélesebb körre irányuló ismeretközlő becsvágát Szerzőnknek ez a nézete nagymértékben felfokozta.

A nyelvi kifejezés módjára, a stílusra feltétlenül befolyást gyakorol az a körülmény, hogy kik az adott szerző írásainak a címzettjei, és az is: milyen hatást kíván írásával valaki elérni. Említett törekvései és ennek írásmódjára gyakorolt hatása miatt a stilisztá Frobenius jelentős mértékben eltávolodott azoknak a követelményeknek a szem előtt tartásától, amelyek a szaktudósokat általában – és így az etnológia területén is – arra kötelezik, hogy mondanivalójukat érdektelen egyszerűséggel, adatokra alapozva és a szükséges mértékben forráshivatkozásokkal felszerelve adják elő.

De hogyan is ragaszkodhatott volna az efféle követelményekhez Frobenius? Hiszen ha a nem szakember olvasót adatok és hivatkozásuk száraz tömegével untatta volna, semmiképpen sem számíthatott volna rá, hogy végigolvassák azt, amit közönségének szánt. S miután – bár szüntelenül a saját maga szemléletének kiala-

* Dr. Biernaczky János a nyolcvanas évek elején elkészítette Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című összefoglaló műve magyar fordítását, egyúttal a kötettel azonos terjedelemben kommentárokat készített hozzá, mivel méltán úgy vélte, hogy a korabeli – főleg német – közönség számára jól ismert utalások napjaink magyar olvasói számára már nem vagy nem mindig érthetőek. (Egyébként mind a fordítás, mind a kommentárok gyűjteménye eredeti – hat kötött részből álló – formájában megtalálható az ELTE BTK Néprajzi Intézetének könyvtárában.) A kommentárok közül hat nemrégiben megjelent a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó gondozásában kötet formájában: *Frobenius-kommentárok*. Megjegyzések Leo Frobenius „Kulturgeschichte Afrikas” című műve magyar fordításához, 2002, 189 old. címmel az újjáalakult „Afrikai Kutatási és Kiadási Program” könyvsorozata, a *Hagyományos Kultúrák a Modern Afrikában* első köteteként. E tanulmánygyűjteménnyel a szerkesztő-kiadó, Biernaczky Szilárd a néprajz és a művelődéstörténet e kevésbé ismert, szorgos munkásának kívánt emléket állítani, aki 2002. május 17-én hunyt el, és éppen ezen év október 23-án lett volna 85 éves. A *Válóság* folyóirat számára megküldött és itt közölt dolgozat egy további, közlésre még nem került „hetedik” kommentár, amely úgy véljük, hasznosan egészítheti ki azokat az ismereteket, amelyek Bodrogi Tibornak az egykori Frobenius-válogatáshoz (*Afrikai kultúrák*, Gondolat, 1981) írott előszavában találhatók meg. (B. Sz.)

kításán és kiszélesítésén dolgozott – a közgondolkodás, a közszemlélet megváltoztatása volt Frobenius elsőrendű célja, természetszerű, hogy mindig a számára is fontosnak tűnő, a dolgok lényegére vonatkozó észrevételeit állította mondanivalója középpontjába. Esetenként csupán annyi adatot kapcsolt ehhez, amennyi a meggyőzéshez, a téma érthető kifejtéséhez elegendőnek látszott.

E körülmények miatt – stílusát szépróza stíluselemekkel társítva – Frobenius gondolatközlési módján olyan vonások ütköztek ki, amelyek szűkebb szakmája körében, legalábbis az őt idegenkedve szemlélő tudóstársak előtt, tudományos hitelét a mai napig kihatóan nem csekély mértékben megingatta.

Az ismeretek bővülése, az új módszerek bevezetése, eladdig mellőzött szempontok szerinti újabb vizsgálatok elvégzése – mindez a tegnapi és tegnapelőtti ismeretek részleges elavulását hozza magával. S mi lenne alkalmasabb a „régiek”-kel szemben táplált fölényérzet kidomborítására, mint az olyan – tévesnek bizonyult vagy legalábbis alátámaszthatatlan – feltevések ironikus emlegetése, amelyeket nem szerényen, feltételes módon fogalmaztak meg, hanem magabiztos kijelentés formájában vetettek papírra. Hérodotosz garamantjai, Platón Atlantisza, az ifei leletek eredetére vonatkozó helytelen kormegállapítás vagy a széles körűen elgondolt etióp és hamita típusjellemzés így került a „helyzetüknél fogva” mindig okosabb utódok száján az előző nemzedék tévedéseinek szóbahozásakor a leggyakrabban emlegetett példák közé.

Amint azonban 2030-ban teljesen célját tévesztett dolog lenne a réges-régen elavult 1980 körüli néprajzi ismeretek védelmezése, hasonlóképpen hibát követnénk el, ha ma (az 1980-as években) az 1930-as évek etnológiájának, vagy mondjuk úgy: a század első négy évtizede egyik etnológusának ismereteiről azt igyekeznénk bizonygatni, hogy azok tévedéstől mentesek. Frobenius esetében, megkérdőjelezett tudományos hitelességének tisztánlátása szempontjából azonban mégis feltétlenül szükség van rá, hogy tájékozódjunk afelől, vajon a maga korának adott szintjén milyen szilárd vagy ingatag ismeretanyag képezte munkáinak tudományos háttérét.

Valójában Frobenius alapos ismerői és méltatói már több ízben rámutattak e tudós arculatának látszólagos belső ellentmondásaira. Az erre vonatkozó megállapítások közül idézünk most egyet:

„Frobenius, egyike az etnológia története legfantáziadúsabb és legbátrabb teoretikusainak, mélységesen tisztelte a tényeket – nem ‘habár’, hanem ‘éppen azért, mert’ jelentős teoretikus volt. És Frobenius, a fáradhatatlan adatgyűjtő, munkájának minden szakaszában teoretikus következtetéseket vont le – mert állandóan kapcsolatban állt az anyaggal, mert élete minden pillanatában arra törekedett, hogy a valóság kimeríthetetlen gazdagságából új és új részleteket fogadjon magába.”¹

Ebben a kommentárban a tudományos hitelesség tisztánlátása érdekében – bizonyos fokig kétségkívül egyoldalúan – azt a Frobeniust mutatjuk be, aki

„...a tény kutatás fanatikusa volt...s élete legnagyobb részét az anyaggyűjtésre és annak rendezésére áldozta.”²

¹ Vajda 1973, 27. old.

² Vajda 1973, 23. old.

INTÉZMÉNYEK

Munkájához Frobenius – a családjától és apja szűkebb baráti körétől kapott bizonyosan számottevő kezdeti anyagi, erkölcsi és munkatársi támogatást³ figyelmen kívül hagyva – egyedül fogott hozzá. Utóbb a maga elé tűzött, erejét meghaladó feladatok megvalósítása érdekében intézményeket hívott életre, másrészt igénybe vette meglévő intézmények segítségét. Az általa létrehozott intézmények közül

- az első: a DIAFE („Deutsche Innerafrikanische Forschungsexpedition”, Német Belső-afrikai Kutatóexpedíció), amely 1904-ben létesült, állandó jelleggel, s keretében 1935-ig 12 afrikai expedíció lebonyolítására került sor. 1937-től az expedíciók a DIAFE alapítójának a nevét viselik.⁴ Megjegyezzük még, hogy a különféle expedíciós- és szakgyűjtemények egy részét is sokáig a DIAFE mint intézmény kezelte;

- a második: a Kultúrmorfológiai Kutatóintézet, amelyet létrehozója 1922-ben alapított Münchenben, majd azt onnan 1925-ben átköltöztette Frankfurtba. A második világháború után az intézet felvette alapítója nevét, és ma a frankfurti Johann Wolfgang Goethe Egyetem keretébe tartozik;

- a harmadik: a Frankfurter Népek Múzeuma, amelyik segítségnyújtással játszott szerepet a Frobeniusra és intézményeire háruló feladatok ellátásában, mégpedig azzal, hogy átvette kezelésre a DIAFE néhány gyűjteményét. Ez a kapcsolat utóbb még szorosabbá vált, amikor 1934-ben Frobeniust nevezték ki a múzeum igazgatójává.

AFRIKA ARCHÍVUM

Könyvkivonatok

Először lássuk, hogyan keletkezett az a kivonatgyűjtemény, amely az „Afrika-archívum” alapvető anyagát képezi.

„...évek óta az afrikai kutatótevékenységre készültem; abban mindinkább valami nagyot, magasat láttam; hőseimet és kutatóimat mindenek fölött szerettem, és gyakran megremegtem attól a gondolattól, hogy hozzájuk hasonlókat tehetnék valamikor...

Egy fiatal lélek teljes szenvedélyével merültem el a munkában... Minden följegyzést, amit jövőendő munkám érdekében az (afrikai utazói) irodalomról és múzeumi megfigyeléseimről addig készítettem, most megrostáltam. Feltámadt bennem a szándék az iránt, hogy a személyessel szemben, mint az egyetlen döntő tényezőt, a tárgyszerűt domborítsam ki. A

³ A családi „munkatársi” támogatásról tanúskodó jelzések közül csak kettőt említünk meg. Az 1903-ban kiadott *Weltgeschichte des Krieges* címlapján a következő kitétel olvasható: H. Frobenius szolgálaton kívüli alezredes (az édesapa) és E. Kohlauer szolgálaton kívüli korvettkapitány közreműködésével.

Az 1911-ben publikált *Auf dem Wege nach Atlantis* című expedíciós beszámoló pedig a következőket hozza az olvasó tudomására: – kötetsterv: Herman Frobenius (a szerző festőművész bátyjának) tervezete szerint; – kiadja: Herman Frobenius szolgálaton kívüli alezredes (az apa); – az előszó végén pedig a szerző mások mellett apjának is köszönetet mond, aki – az ő távollétében – az expedíció anyagi ügyeit kezelte, továbbá a kötetet sajtó alá rendezte, és elkészítette a tárgy- és névmutatót.

⁴ Frobenius 12 expedíciójának útvonaltát lásd a mellékelt ábrán.

roppant nagy agyag egy egészen újfajta rendszerezésének a szükségessége... lebegett a szemem előtt. Egy olyan nagy felszerelés gondolata merült fel bennem, melyben a kultúra történetére vonatkozóan minden forrásutalás jól rendszerezve, belső jelentése szerint tagolva... szilárd állványzaton kerülne tárolásra...

Egy szomszédos asztalónál megrendeltem a célnak megfelelő első szekrényeket, egy könyvkötőnél pedig a kartonokat...

Ilyen módon éjjel-nappal objektív alapelvek után kutatva, (az anyagot) rendezve és föl-építve, először ismertem meg annak a varázsát, ami egy szerves egészet alkotó anyaggal létrejövő tartós kapcsolatban rejlik. Ezekben a napokban fordult elő velem először, hogy nem „magamat” éltem át, hanem annak a valaminek a közvetlen, élő létezését, ami olyan tökéletesen lebilincsel; ez pedig a kultúra volt; a kultúra: mint az embereket belülről formáló lényeg.

...amikor 1894. november 9-én az utolsó év tevékenységére és eredményeire vizsgáló pillantást vetettem, az etnológia és a kultúratudomány terjedelmes archívumának (iratai tárának) a kialakult tervét találtam magam előtt...

...1895 elején írtam le az organikus kultúrára vonatkozó tanítás első vázlatát, mely azóta is kitölti az életemet...”⁵

S most nézzük ennek a munkának a folytatását!

„Az Afrika-archívum Leo Frobenius, a fiatal kutató 1894-ben megkezdett, merőben személyes tanulmányi tevékenységéből nőtt ki... tíz évig tartó fáradhatatlan munkával – az akkor hozzáférhető teljes bel- és külföldi Afrika-irodalom feldolgozásával – átfogó tudásra tett szert mindarról, ami az afrikai kultúrára vonatkozóan (abban az időben) ismeretes volt.”⁶

Az évek folyamán ez az archívum tovább nőtt, s az 1938-ban róla készült ismertetés szerint a legfontosabb etnológiai és őstörténeti irodalomról több mint 100 000 kivonatot foglalt magába: a kivonatok megfelelőképpen rendszerezve, a szükséges katalógus-kartonokkal felszerelve álltak – az idő tájt Frankfurt városa kezelésében – rendelkezésre.

Egyéb gyűjtemények

Ugyanebben az archívumban további – szintén katalógus-kartonokkal felszerelt – gyűjtemények is helyet kaptak. Többek között:

a) egy mitológiai képgyűjtemény, amelyben a földrészek anyagát mitológiai motívumok szerint csoportosítva helyezték el. (E gyűjteményre vonatkozóan figyelemreméltó Herman Lommel észrevétele.⁷ Szerinte ugyanis aki kizárólag a mitológiai szövegekkel foglalkozik, annak ezek a képek eleinte nem mondanak semmit. A képeket nézegetve később azonban úrrá lesz az illetőn valamilyen ösztönző kíváncsiság, és a kutató mind nagyobb érdeklődéssel keresi a képek és a mitológiai leírások közötti kapcsolatokat, átfedéseket. Utóbb pedig, e kapcsolódásokkal akarva-akaratlanul mind többet foglalkozva, lassanként megvilágosodik előtte,

⁵ Frobenius 1928, 36–39. old.

⁶ Wolff 1938, 29. old.

⁷ Mythologie in Bildern (Mitológia képekben), megjelent a *Leo Frobenius* című 1933-ban Lipcsében kiadott emlékkönyvben, 57–72. old.

hogy a két művészeti ág – a képé és a szóé – bizonyos tagadhatatlan kapcsolataik ellenére, mégis, más nyelven beszélnek, s ennél fogva létezik az, amit a mitológiáról csak szavakkal lehet elmondani, másfelől a mítoszok bizonyos arculatát csupán a kép tudja kifejezésre juttatni.);

b) kultúrtörténeti vonatkozású hírlapi közlemények gyűjteménye – több száz rendezési szempont szerint csoportosítva;

c) diapozitív gyűjtemény mintegy 10 000 darabbal;

d) az expedíciós beszámolók gyűjteménye: naplók, kidolgozott etnográfiai és őstörténeti munkák, kérdőívek, szójegyzékek kb. 700 közép- és nyugat-afrikai nyelvjárásról.

Fentiek kiegészítéseképpen megemlítiük, Eike Haberland, a Frobenius Intézet igazgatója 1973-ban, az alapító születésének százéves évfordulója alkalmából – az UNESCO keretében – Kamerunban megrendezett Frobenius szimpóziumon arról számolt be, hogy a második világháború után

„...összegyűjtötték az Intézet valamennyi tagjának a munkáit, s így egy fontossága tekintetében páratlan archívumot hoztak létre... Az afrikai klasszikus kultúrák összességére vonatkozó teljes archívum – (a kivonatokkal), a fényképfelvételekkel, a rajzokkal és a reprodukciókkal együtt – összesen mintegy 250 000 példányt tartalmaz, ami egyedülálló a világon. Emellett a fényképfelvételek tárában 120 000 negatív található.”⁸

Folklorisztikai archívum

Bármennyire Afrika jelentette évtizedeken át az alapító és intézete fő érdeklődési irányát, Frobenius alapvetően sosem mondott le a „globális”, a teljes föld áttekintését biztosító tájékozódási és tájékoztatási igényről.

Az intézeti szaklap, a *Paideuma* 1938. évfolyamában arról számol be, hogy a húszas évek közepe táján, a munkatársai között egyre követelőbbé váló igény látán (amit, bizonyosak vagyunk benne, éppen Frobenius oltott beléjük) 1928-ban tervezetet dolgozott ki, mely szerint az Afrika-archívumhoz hasonlóan az összes világrészre kiterjedő folklorisztikai archívumot, szakirodalmi kivonatgyűjteményt kell összeállítaniuk, mégpedig úgy, hogy ahhoz egy újonnan létesítendő szakkönyvtár is tartozzon. Az archívum távlati céljáról pedig így nyilatkozik:

„Egy napon azzal a hasonlaltal élhetünk majd, hogy az emberiség teljes szellemi kultúrája egy óriási fára emlékeztet, melynek ágai valamennyi földrész fölé kiterjeszkednek.”⁹

Ugyanitt arról is értesülünk, hogy 10 év alatt, 1938-ig kb. 400 szempont alá rendelt mintegy 70 000 kivonat készült el, és az ahhoz szükséges könyvtárat is sikerült biztosítaniuk.¹⁰

Eike Haberland 1973. évi kameruni kongresszusi beszámolójából¹¹ azt is tudjuk, hogy 35 évvel később a szóban forgó könyvtár mintegy 55 ezer kötetet tar-

⁸ Haberland 1974, 27. old.

⁹ Frobenius 1938/B, 6. old.

¹⁰ Frobenius 1938/B, 5. old.

¹¹ Haberland 1974, 27. old.

talmazott, s az ilyenfajta nyugat-németországi könyvtárak között ez a leggazdagabb.

ATLAS AFRICANUS

Az *Atlas Africanus*-ban kiadott térképek és a hozzájuk fűzött leíró ismertetések nem a nagyközönség számára készültek elsősorban. Ezúttal szaktudósok segédeszközének szánt munka elvégzésére került sor.

Etnológiai témakörben a kartográfiai módszer alkalmazása – bizonyos jelenségek elterjedésének térképen történő rögzítése – a néprajztudósok számára igen hasznos, sőt, bizonyos esetekben nélkülözhetetlen. Az ilyen szakmai célú ábrázolásokkal szemben támasztott követelményekről hadd említsünk meg annyit, hogy itt – az olvasóközönségnek szánt térképektől eltérően – nem elsőrendű szempont az azonnali „kényelmes” áttekintés biztosítása. A szaktudományos térképek esetén a hosszadalmas böngészés kényszere – vagyis a szabatos értelmezést nem veszélyeztető bizonyos fokú túlszűfolttság – önmagában még nem minősül hátrányos tulajdonságnak.

A kartográfiai módszer néprajzi alkalmazásának kialakulása terén – a mester: Ratzel mellett – Frobenius jelentősége az etnológusok körében egyébként közismert.¹²

„A kultúrakutatás kartográfiai módszere – amint ezt Frobenius kifejti – abból áll, hogy minden azonos jellegű előfordulás egy néma térképre kerül.

Az anyag (a térképek készítéséhez) az Intézetben négy forrásból származik, vagyis:

1. a rendelkezésre álló afrikai vonatkozású irodalomból, és pedig elsősorban az utazási és az etnográfiai leírásokból;¹³

2. azokból a gyűjteményekből, amelyek az (első) világháború előtti utolsó 40 évben múzeumainkban (*a németekében*) roppant gazdagságban felhalmozódtak;

3. a Kultúrmorfológiai Kutató Intézet saját expedícióinak anyagából;¹⁴

4. azokból a közleményekből, amelyek mintegy 350 belga, német, angol és francia (afrikai) állomáshelyről érkeztek, és kutatási szempontból feldolgozásra kerültek.

Elegendő anyag esetén a térképen elvégzett adatfölvételek mindig igen erőteljes eltéréseket és egységes elterjedési területeket mutattak. Az egyik vidéken például a halottakat, meghatározott határig, guggoló helyzetben temetik el, a határon túl ezzel szemben kinyújtott helyzetben...

Egyes társadalmi, technikai, iparművészeti természetű jelenségek közös elterjedést mutatnak, és belső összetartozást is. Ennek megfelelően mindig két dolgot kell szem előtt tartani: egyfelől az elterjedés tisztán külsőlegies vonatkozását, másfelől az értelemszerű egymásba kapcsolódást és a spontán egymáshoz viszonyulást.

A határokon a kultúrák természetesen keverednek, és egymásba hatolnak úgy, hogy a stílusban erős és tiszta jelenségekkel szemben (itt) stílusban gyöngé... jelenségeket ismerhetünk föl.”¹⁵

¹² Lásd például: Barabás 1963.

¹³ Lásd: „Afrika-archívum, könyvkivonatok”, az előbbieken.

¹⁴ Lásd: „Az expedíciós beszámolók gyűjteménye”, az előbbieken; „A történelem előtti DIAFE gyűjtemény”, a későbbiekben; és a „Sziklakép másolatok”, a későbbiekben.

¹⁵ Frobenius 1921–1928 (X. kötet), IV–V. old.

E leírásban nem esik szó az elterjedési térképek készítésének nagyon nagy munkaigényéről, vagyis

„...ezek a nagyvonalú térképek nem sejtetik, hogy egy több mint 100 000 kivonatot tartalmazó gyűjteményen alapulnak, melyhez a kivonatok többségét maga Frobenius írta...”¹⁶

Az *Atlas Africanus* publikált anyagának ismertetéseként elmondhatjuk: 1922 és 1939 között 8 db úgynevezett „füzet”, azokon belül összesen 47 db úgynevezett „lap” jelent meg. (Egy „lap” oldalszáma igen változó.)

A kiadvány egésze mintegy 200 térképet tartalmaz, amelyekhez magyarázó leírás és összesen sok száz illusztráció tartozik. Frobenius 1929-ben ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy „az alapidokumentáció körülbelül dupla ennyi térkép összeállítására elegendő.”¹⁷

A térképek mintegy 50 százaléka (10 db) kapcsolódik a „szellemi néprajz”-hoz. A többi a tárgyi néprajz keretében mutat ki meghatározott elterjedéseket.

Az *Atlas Africanus* 200 térképe tárgyköreinek érzékeltetése céljából hadd álljon itt, szemelvényként a következő témaköri felsorolás:

az öltözék anyaga (kallózott anyagok, azaz bőrféleségek; négyféle hurkolt – vagyis szőtt – anyag; viselőik és készítőik neve szerint);

ágy és ház (utóbbinál például használati cél szerint megkülönböztetve a lakóépület, a kizárólag alvás- és a tárolás célját szolgáló építmények);

kannibalizmus; a „megrontó tekintet” hiedelme;

füjtató típusok (a fémkohászattal kapcsolatban);

a hamita kultúra jelenségei (tisztán őskőkori stílusú történelem előtti sziklarajzok, kő karkötő – mint a nemesség jelképe, a líbiai asszonyok szabadsága, zsírfarúság, halételek, jóslás belsőségből stb.);

ruházkodás (teljes meztelenség, csak ágyékborítók, külön a férfiaknál, külön a nőknél);

a kovács és a társadalom (endogám kasztok, a kovács mint uralkodó, a kovácsok: mint megvetett kaszt, mint tiszteletben tartott hivatás, mint kézművesként tisztelt társadalmilag megvetett kaszt);

a dél-eritreai kultúra (építmények, sírok, temetkezés, különféle tárgyak, számszimbólum);

férfiavatás;

kígyókultusz;

lándzsák;

alacsonyrangúak és előkelők ülémódja (hozzá 23 rajz);

evezők, csónakok;

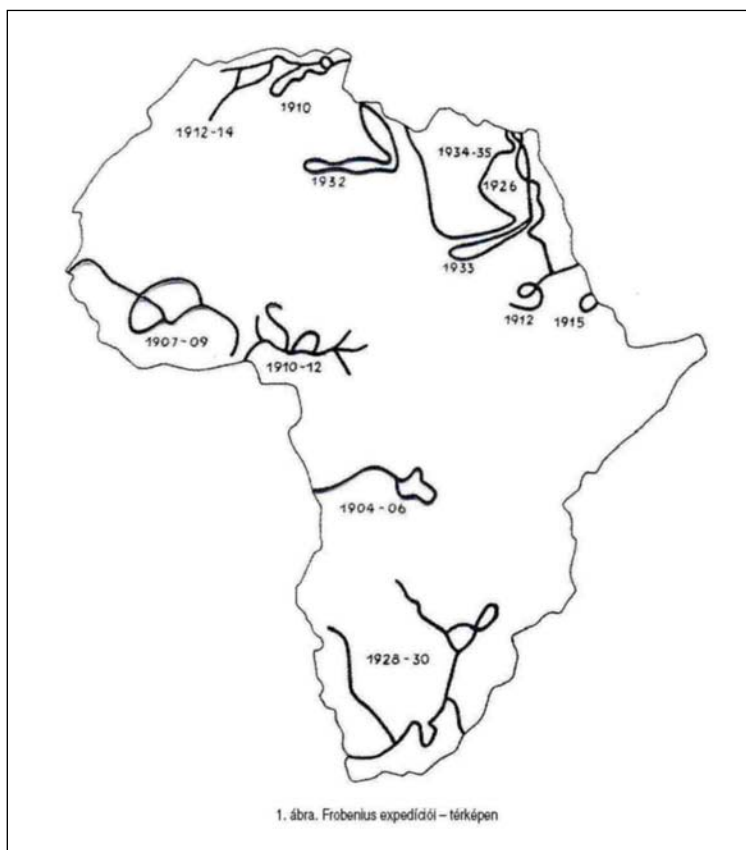
az afrikai íjak morfológiája (az íjak mérete, formája: azaz hamita, ősi eritreai, dél-eritreai, észak-eritreai, szirtiszi, ősi atlanti íj, a húrozás, annak módja, anyaga; a nyílvevő; a tegez; a kifeszítés módja).

alkoholfélék Afrikában (sörfélék, pálmaborfélék, egyéb);

¹⁶ Haberland 1973/B, 242. old.

¹⁷ Frobenius 1929, 7. old. Lásd még: Frobenius 1921–1922, 1929–1930.

az atlanti kultúra (nagyállamok felfedezésük előtt, zsinórjósítás, számszimbolika, mitológiájukban a nap és a hold mint házastársak stb.).

A TÖRTÉNELEM ELŐTTI GYŰJTEMÉNY

Az Intézet az expedíciókról származó (és a sziklakép másolatokon kívüli) tárgyak közül a jellegük szerint múzeumba valók többségét Németország múzeumaiban helyezték el. Számos más tárból a DIAFE ugyanakkor külön saját gyűjteményt hozott létre. Ebben – a „történelem előtti gyűjteményben” – kerekén 40 000 darab kőszerszám, eredeti sziklaképek, pacskolat nyomán készített sziklavészet másolatok, kerámia tárgyak, fémeszközök stb. kerültek.

Sziklakép másolatok

Frobenius 1904-től kezdve végzett, sűrű egymásutánban, expedíciós munkát Afrika földjén. 1910-ben lépett kapcsolatba Észak-Afrikában Flamand francia kutatóval – aki akkor már behatóan ismerte a sziklakép másolatok készítésének mester-

ségét –, és az 1912–1914. évi 6. expedíciótól kezdve került sor arra, hogy beiskolázott másolóival Frobenius a sziklaképek felkutatását és másolását is expedíciós feladatai közé iktatta.

Az expedíciók során készített sziklakép másolatokról az évek folyamán három szép kiállítású kötet került publikálásra. Ezek a következők:

- *Hadschra Maktuba*¹⁸. *Urzeitliche Felsbilder Kleinafrikas* (Kisafrika ősi sziklaképei), 1925,
- *Madsimu Dsangara. Südafrikanische Felsbilderchronik* (Dél-afrikai sziklakép krónika), 2 kötet, 1931,
- *Ekade Ektab. Die Felsbilder Fezzans* (Fezzan sziklaképei), 1937.

Ami az elkészített sziklakép-másolatok mennyiségét illeti, ismeretes, hogy csupán az 1928–1930. évi dél-afrikai expedíció alkalmával 1200 másolat készült, jelentős részük eredeti nagyságban (akad közöttük 10 m hosszú kép is), és hogy helyszüke miatt 1936-ban a másolatok jelentős részét egy úgynevezett Birodalmi Képcsarnokban kellett elraktározni.

A sziklakép-másolást alapítójának halála óta is változatlanul folytatják az Intézet expedíciói folyamán, és legutóbb 1976-ban tettek közzé egy (angol nyelvű) katalógust¹⁹, amely több mint 5000 sziklakép-másolatról ad hírt. Ebben a számban természetesen már az Afrikán kívül – Európában, Ázsiában, Ausztráliában, Óceániában és Dél-Amerikában – készített másolatok is benne foglaltatnak.

Amikor a neves osztrák barlang- és sziklakép-szakértő, Hugo Obermaier megismerte a Frobenius expedíció észak-afrikai másolatait, úgy nyilatkozott:

„Amit Flamand egyengetett és előkészített, azt Frobenius... befejezte. Kitűnően iskolázott munkatársak egy csoportjának támogatásával, teljesen önálló munkával, olyan képanyagot hozott össze, amelyet előtte senki sem... a mauritániai sziklakép-állományt... a művészi tökéletesség olyan elérésével rögzítették, mely a néző számára (lehetővé teszi) ... hogy (a sziklaképek) a maguk nagyszerű valóságában érzékeltesse és méltathassa.”²⁰

Egy 1935. évi frankfurti sziklakép-kiállítás ismertetőjében a másolás munkájáról s a maga „iskolájáról” nyilatkozva, Frobenius a következőket vetette papírra:

„...alig akad nehezebb művészet, mint hogy a másolás folyamán olyan szellemiséget idézzenek föl, amely a múlthoz tartozik. Sokak számára bizonyára nagyon nehéz megérteni, amikor ilyesmit mondok, de itt nincs arra hely, hogy ezt pontosan elmagyarázzam. Ki kell azonban mondani: minden képet – akár egy gyerek készítette, akár Raffaello – egyfajta szellemiség hat át, és aki a képet lemásolja, annak ezt a szellemiséget kifejezésre kell juttatnia.

Azok között, akik ilyen kérdésekkel (vagyis sziklakép-másolással) foglalkoznak, két iskolát találunk...

Az egyik iskola a saját tudományos gondolkodásából kiindulva: rekonstruál. Tekintetbe veszi, ami a romlás miatt átalakult. Megkísérli tehát, hogy legyűrje a romlás következményeit, hogy emelje a hatást.

¹⁸ Ezt a kötetet Hugo Obermaierrel, a neves régésszel közösen készítette (1925/B).

¹⁹ Cerviček 1976.

²⁰ Jacob-Friesen 1933, 130. old.

A másik iskola ezzel szemben azzal a kérlelhetetlen szándékkal lát munkához, hogy a kő természetéből és a pusztító erők által teremtett adottságokból is azt kapja ecsetvégre, amit talált. Mert kényszerítve érzi magát, hogy azt is tekintetbe vegye, ha a kő foltossá vált; hogy pontosan azt lássa, amit a történeti pusztulási folyamat miatt figyelembe kell vennie, és amivel együtt kell (a képet) ábrázolnia.

Ez a második iskola, amit a DIAFE követ.

Az első naptól kezdve azt a követelményt állítottam fel, hogy sosem szabad engedményeket tenni, hanem mindig az előttünk lévő ténytényszerűségből kell kiindulni. Azt a követelményt támasztottam, hogy aki ilyen másolatokat készít, a kő sajátosságának az egészét vegye tekintetbe. A pusztulási folyamatok és a romok a maguk eredeti természete szerint, tehát romszerűnek kell, hogy látszanak.

Mindkét iskola jogosultságát el kell ismernünk. Ami bennünket illet, mégis az kell előmozdítanom, hogy miután gyűjteményeinkben pusztuló emlékek dokumentumai vannak, éppen ezért továbbra is mindig ugyanazon... elv alapján dolgozzunk”.²¹

A Kultúrmorfológiai Kutatóintézet – egy 1938. évi beszámoló szerint – számos sziklaképképzőművészeti rendezett Németországban kívül is. Így 1929-ben Johannesburgban és Pretoriában, 1930, 1932 és 1934-ben Párizsban, 1934. március 9. és április 3. között 200 képpel Budapesten, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban, „Madsimu Dsangara” (Az elfeledettek árnyékai) címmel, 1936-ban Oslóban és 1937-től kb. 150 másolattal vándorkiállításokat rendeztek az USA-ban; az említett ismertető nyomdába adásáig 19 városban.²²

ANTOLÓGIÁK

Frobenius kezdetől fogva földünk teljes etnológiai anyagának áttekintésére törekedett. Afrika voltaképpen azért került évtizedekig érdeklődésének középpontjába, mert az egyes világrészekkel kapcsolatban rendelkezésre álló irodalomból úgy látta, hogy az Afrikára vonatkozó ismeretek a leghézagosabbak. És azért is, mert ezt a feladatot vállalva, nem volt módja akkora szellemi és anyagi erők koncentrálására, ami a többi földrész egyidejű további feltárásához szükséges lett volna. Az Afrikán kívüli expedíciókra ezért csak élete vége felé és már az ő személyes részvétele nélkül került sor.

A teljes lakott világ etnológiájának megismerésére irányuló kezdeti igényéről több dokumentáció tanúskodik. Az egyik ilyen jelzés első úttörő munkájának – az 1898-ban kiadott *Der Ursprung der afrikanischen Kultur*²³ (Az afrikai kultúra eredete) – teljes címéről olvasható le, hiszen ez a munka egy *Der Ursprung der Kultur* (A kultúra eredete) főcímet viselő sorozat első részeként látott nyomdafestéket.

A kezdeti teljességre törekvés másik jele az a Frobenius által összeállított számos antológia, amelyeket a felfedező utazók és az etnológusok valamennyi földrészre vonatkozó munkáiból válogatott össze.

E sajátos, olvasmányos antológiáknak mindvégig Frobenius a narrátora, aki vagy egy-egy fejezet címében vagy a szövegbe illesztve említi meg könyve szó-

²¹ Frobenius 1935, 12–13. old.

²² Wolff 1938, 34. old.

²³ Frobenius 1898.

ban forgó részletének a szerzőjét, vagy pedig – a szerzőre hivatkozva – idézetekkel tűzdeli meg mondanivalóját. E kötetek létrejötté, a megírásukhoz szükséges forrásanyag biztosítása, egyébként nyilvánvalóan összefügg Frobenius fiatalkori nagyarányú anyaggyűjtésével és rendezésével.

Az összes lakott földrésszel foglalkozó, megemlítendő antológiái²⁴:

Aus den Flegeljahren der Menschheit (Az emberiség kamaszéveiből), 1901, 406 old.

Die reifere Menschheit (Az érettebb emberiség), 1902, 464 old.²⁵

E két kötetről – az előbbi előszavában – Frobenius többek között a következő gondolatait fejti ki:

„...az indiánokról szóló ponyvairodalom legnagyobb részét ma is gyakran „jó”-nak tartják... még ma is azt hiszik, hogy a természeti népekről szóló igazán jó könyveket... a fiatalok nem értik meg, és (az ilyesmi) nem is nekik való... (igaz viszont, hogy) az ebben a szelvényben készült művek olyan áron (tudniillik az indián ponyvairodalom kötetének az árán) nem is kaphatók a könyvkereskedelemben.

Ezt nagyon sajnálatraméltó hiányosságnak tartom... az ilyen könyvek nemcsak az ifjúsági irodalomból hiányoznak...

Sajnálatraméltó (ez)... mert az ifjúság lelkesedő képessége az egyik legnagyobb szellemi tőke, ami egyáltalán létezik. Nevelni kellene... (az ifjúságot) ahelyett, hogy hamis nyomon... hagyjuk őket... sodródni...

Hány ember keresett fel otthonomban, hányan csodálták meg a vadak faragványait, szövött anyagait, fegyvereit és házi eszközeit, s hányan csapták össze... a kezüket, így szólva:

‘Nem! Ezt sose feltételeztem volna a vadakról!’ Soha nem fordult meg nálam olyan fiú, aki ne ámulva, meglepődve, elragadtatva ment volna el... (tőlem) ... mindegyiket lebilincselte Maui tűzlopásának elbeszélése, a dobnyelv és a lélekvándorlás.

Igy próbáltam ki, mi az, ami a fiatalokat különösképpen vonzza...”²⁶

Weltgeschichte der Kriege (A háború világtörténete), 1903, 807 old.

A hadmérnök apa és a katonai környezet hatása érződik Frobenius e kötetén, amelyben szemét a kultúrtörténész a történelem kegyetlen arculatára függesztve, a földrészek különböző embercsoportjai közötti háborúk történetét veszi számba. A fiatal tudós bevezetőjében eszmei téren ekkor még nem futja többre, mint a „si vis pacem, para bellum” (ha békét akarsz, készülj a háborúra) klasszikus bölcsességére, valamint annak az akkor eléggé elterjedt nézetnek a hangoztatására, hogy az ő korában az európai kultúraformák fő „világtörténeti” jellemvonása egy olyan béke biztosítása, amely a háborús felkészültség, vagyis a fenyegető romboló erők állandó egyensúlyban tartásán nyugszik. Végül arról hallunk még itt, hogy a hétköznapi elfoglaltság és a kicsinyes napi gondok közül kiemelkedve, illendő legalább egyszer mindenkinek szembenéznie a háború valóságával is.

A négy „könyv”-re felosztott, 800 illusztrációt tartalmazó vaskos kötetben belül az „első könyv” – amely az összes lakott földrészre kiterjedően a természeti népek

²⁴ Frobenius „irodalmi” tevékenysége méreteinek érzékeltetése céljából az egyes köteteknél feltüntetjük azok oldalszámát is.

²⁵ Ez a két antológia 1902-ben, *Völkerkunde* címen, egyetlen kötetben is kiadásra került.

²⁶ Frobenius 1903, VII–IX. old.

harcmodorának, a lenézett kívülállókra irányuló „vadászat” és az egyenrangúak közötti „bajvívás” válfajait ismerteti – kimondottan néprajzi jellegű. Ezt az „első könyvet” utóbb önálló kötetként is kiadták *Menschenjagde und Zweikämpfe* (Embervadászat és párviadal) címen²⁷.

Das Zeitalter des Sonnegottes (A napisten korszaka), 1904, 411 old.

E mitológiai antológiájáról 1938-ban Frobenius azt írja:

„...mindenki előtt fel kell tűnnie, aki ezt a munkát némi türelemmel tanulmányozza, hogy a szerzőnek mindig ismételtlen kételye támad, és mindig újra felteszi a kérdést, vajon azok a szempontok, amelyeket alapelveknek tekint, eléggé tartósak-e. Ezért az egész kötetet a kérdések könyvének nevezhetnénk. Tehát jószerevével azt mondhatjuk, a szerzőben 1898-tól 1904-ig olyan átalakulás ment végbe, amelyből már felismerhető, hogy beállítottságának milyen módon kellett a továbbiakban változnia.”²⁸

Minden bizonnyal ez – a kételyek elhatalmasodása – volt az oka, amiért a könyv tervezett második kötete nem jelent meg.²⁹

Geographische Kulturkunde (Földrajzi kultúratudomány), 1-4. kötet, 1904, 919 old.

A könyv alcíme: „A föld és a kultúra közötti kapcsolat bemutatása régebbi és újabb úti beszámolók nyomán, a földrajzi tanítás felelevenítése céljára”.

Kötetei: I. Afrika és az afrikaiak; II. Óceánia és az óceániaiak; III. Amerika; IV. Ázsia – összesen 42 térképpel.

E kötetekben a szerző elsősorban a földrajzi éghajlati adottság és a gazdasági tevékenység kapcsolatát emeli ki, de társadalmi, államszervezeti vonatkozású összefüggésekről, sőt, a helyi szokásvilágról is bőséges részletek találhatók benne.

Vom Kulturreich des Festlandes (Földrészek kulturális kincséről), 1923, 344 old.;

Ugyanennek későbbi, ellenőrzött kiadása az *Erlebte Erdteile* (Átélt földrészek) című gyűjteményes kiadás VII. kötete: *Monumenta terrarum*, 1929, 439 old.

Az eredeti kiadásban a kötet mintegy 60 százalékát kultúrmorfológiai és etnológiai fejtegetések képezik. A további 40 százalék pedig – antológia jelleggel – példatárként szolgál a leírtakhoz. Olvashatók e példák között – Európát kivéve, valamennyi lakott földrésről eredő – mitológiák, eposzok, hősi énekek, népmesék és állatmesék egyaránt.

ATLANTIS

Ez a sorozat – amely az „Afrika népmeséi és népköltészete” alcímet viseli – 1921 és 1928 között jelent meg, és 12 kötetből áll. E kötetek, alcímüktől részben eltérően, tartalmazznak mitológiákat, történelmi legendákat és uralkodói meg törzsfőnöki családfákat is. Emellett egy-egy kötet vagy egy-egy fejezet bevezetőjeként helyel-

²⁷ Még ugyanabban az évben (a 708 oldalnyi műből az első 288 oldalt).

²⁸ Frobenius 1938, 1. old.

²⁹ Lásd Niggemeyer 1950 bibliográfiáját: I. Bandjole: weitere bände nicht erschienen, 389. old.

közzel részletes történelmi, szociológiai, szokásokra, kultuszokra, hiedelmekre vonatkozó, sőt, tárgyi néprajzi ismertetőket is találunk.

A sorozat terjedelmének érzékeltetésére néhány adat:

- a 12 kötet összesen mintegy³⁰ 779 elbeszélést tartalmaz;
- a különböző műfajokba sorolható összes elbeszélés terjedelme 2962 oldal;
- a magyarázó, ismertető, leíró „kísérő” szövegrészek terjedelme 1034 oldal;
- a 12 kötetben 51 illusztráció (elsősorban rajzok, de néhány kép is) található;
- a 12 kötetbe 24 térképmelléklet is beillesztésre került.

Itt említjük meg, hogy az *Atlantis* köteteinek lezárása után az 1928–1930. évi dél-afrikai expedíció folyamán a szöveges etnológiai kulturális kincs gyűjtése tovább folytatódott. Az *Erythräa* című kötet 53-54. oldalán erről a következőket olvashatjuk:

„...a bennszülöttek elbeszéléseit feljegyezve, átfogó gyűjtemény áll rendelkezésünkre. Ez a következőkből áll:

• Frobenius által gyűjtött elbeszélések	432 db
• munkatársai (A. Seekirchner, H. Wieschoff, Dr. Jensen, J. Finnie) által gyűjtött elbeszélések	204 db
összesen	636 db”

E gyűjteménynek – amint Frobenius 1938-ban szóvá teszi – csak csekély töredéke jelent meg (néhány igen érdekes darabja éppen az *Erythräában*).³¹

Azt, hogy miért tulajdonított Frobenius különös fontosságot a népköltészeti termékek összegyűjtésének, jól érzékelteti egy személyes vallomása:

„Soha többé senki nem lesz közülünk képes olyanfajta mesét találni, amelyet még egy évszázaddal ezelőtt minden paraszti nagyanya el tudott mesélni a lélegzetüket visszafojtva hallgató gyermekeknek. És még ennél is többet mondok: gyermekeink soha többé nem élnek át ennek a lélegzetet visszafojtó feszültségnek a mélységes szellemét. Mert ők *olvassák* a meséket. Nem kuporognak többé a rokkánál olyan öregasszony mellett, akit magát is elragad a mese varázsa. És ha (manapság) egy kedves nagynéni vagy egy jóságos nagybácsi mesél nekik, akkor ezt amúgy mellékesen teszik, és (csupán) olyasmiről beszélnek, amit (más irányú) létérdekük háttérben emlékezetük még éppen hogy megőrzött. Nos, ezek olyan mesék, amelyek a mai idők emberének szánt – mindenféle újságokból és könyvekből merített – ... ismeretek mellett (csupán) „szórakoztatásra” valók...”

...gyermekkoromban nekem (azonban) volt még egy „Olse nénim”, akinek a lábainál üldögélve, az alkonyati félhomályban átéltem, ami őt, a jóságos öregasszonyt démoni varázserővel töltötte el. És az bizony nyomasztó fölismerés, hogy én magam ennek ellenére nem tudok ahhoz hasonló többé továbbadni.

Amit a Grimm-testvérek az ő híres „Olse nénieik”-től hallottak, azt mi tulajdonképpen egyáltalán nem birtokoljuk. Mi a meséket fölolvassuk. Valóban, nem tudunk soha többé ‘mesélni’. Mi ‘irodalmi előadásokra’ váltunk át. Az előadás lépett a mesélés helyébe.

Egy olyan étettel teli varázsvilág múlt (így) el, amely (voltaképpen maga is csupán)... egy átélve és átérzve átvett ősapai hagyaték (mitológiai történetek stb.) volt. Ezeknek az élményeknek a varázsát, amelyek mint árnyak suhannak végig a láthatáron, sejtjük még.

³⁰ A „mintegy” kifejezés a darabszám bizonyos fokig elkerülhetetlenül önkényes megállapítására céloz, tudniillik egyes esetekben nem lehet egyértelműen eldönteni, mi tekintendő „egy” elbeszélésnek.

³¹ Frobenius 1938/A, 4. old.

Az átélés e korszaka azonban elmúlt. Ám milyen lehetett ... keletkezése korszakában (eme ősi előadási formák) megteremtésének csodálatos mámora?

Az élő mesevilág kihalását tehát odahaza még magam átéltem. Létrejöttének korszakait (pedig) Afrikában kellett fölkeresnem...³²

Frobenius afrikai mesegyűjtéséről szólva nem feledkezhetünk meg arról, hogy e tevékenységével kapcsolatban is meglehetősen élesen felmerült a tudományos hitelesség kérdése. E kötetek főként két sebezhetőnek vélt pontját emelték ki:

- „...sohasem használhatók kétségek nélkül
- a tolmácsokon keresztül,
 - ösztönös és tudatos kikerekítésekkel
- összehordott, hatalmas afrikai mítosz- és mesegyűjtései.”³³

Ami az első vádpontot illeti, ismeretes, hogy Frobenius – aki nem beszélt egyetlen afrikai nyelven sem – franciául vagy angolul is beszélő bennszülött tolmácsok segítségével végezte gyűjtéseit. A tolmácsok igénybevétele ellen annál inkább szót lehetett emelni, miután például a W. Schmidt részére gyűjtő, évtizedekig egy helyen élő és az adott szűk terület bennszülötteinek a nyelvét kitűnően ismerő – nem egyszer nyelvész tudós – misszionáriusok gyakorlatával szemben ez a módszer kétségkívül nem biztosíthatott ugyanolyan fokú filológiai pontosságot.

Az etnológust érintő nyelvi problémáról egy ízben Frobenius is említést tesz. A bennszülöttek néprajzi vonatkozású kikérdezésével kapcsolatban szembeállítja a szűk területen dolgozó, ott minél több felvételt készítő etnológus „monografikus” módszerét a nagyobb területen végighaladó kutatóéval, amelyet „poligrafikus” módszernek nevez.

„A monográfia-készítőtől joggal megkövetelhető – állapítja meg Frobenius –, hogy ismerje tanulmánya színhelyének a nyelvét. Ezzel szemben ha a poligrafikus módszert alkalmazó tudós a többnyelvű népek bizonyos meghatározott térségeinek a határait átlépi, lehetetlen számára, hogy az (ott használt) összes nyelvet megtanulja. Tehát tolmácsokra van utalva.

A tolmácsok a tudóst hosszabb utazásokon elkísérik, és könnyen hozzászoknak a kutató kérdéseinek a sémájához... s hogy a vezetővel megkedveltessék magukat, de ugyanakkor akár lustaságból, a bennszülöttektől igen könnyen meghatározott válaszokat csálnak ki, és (így) torz képet adnak.”³⁴

Úgy véljük, aki a tolmácsokat ilyen jól kiismerte, a mesefordítások terén is körültekintően járt el. Gondoljunk csupán arra a körülményre – amit Frobenius többször említ –, hogy az elbeszélések följegyzésekor, a szinkrontolmácsolás során folyamatosan diktált és papírra vetett történeteket ismételtén visszaolvasták és visszafordították, és hogy a homályos részek tisztázására különös gondot fordítottak.

Mindamellet vitathatatlan, hogy a szószerinti hűség terén a helyi lakosok nyelvét jól ismerő kutató feltétlenül előnyösebb helyzetben van, mint az, aki tolmácsra

³² Frobenius 1928, 69–70. old.

³³ Marót 1938, 3–4. old. Kiemelés a tanulmány szerzőjétől.

³⁴ Frobenius 1925/A, 343. old.

szorul. S az is bizonyos, hogy mióta magnetofont használhatnak a gyűjtők, a helyzet még kedvezőbbé vált.

Az orális hagyományok feljegyzésének – hangrögzítő nélkülözése esetén – mindenesetre különböző módszerei alakultak ki. Ezek között a Frobenius által követett gyakorlat bizonyos a fejlettebbek közé sorolható. Erőteljesen alátámasztja ezt a megítélést, ha végigfutunk annak a feljegyzésnek a sorain, amelyet A. de Rop 1958-ban vetett papírra a Liandzsa eposz feljegyzése kapcsán:

„...legtöbb esetben meg kell bízni egy olyan hallgató emlékezőtehetségében, aki csak nagyon csekély mértékben átalakítva, és megfelelő módon jegyzi fel (utólag!), amit hallott.”³⁵

Másfelől mégis hiányolható Frobenius felvételeiben, hogy – Vikárhoz, Bartókhoz és Kodályhoz hasonlóan akár fonográffal – nem került rögzítésre az énekelve előadott „szóbeli műalkotások” dallama. Ezzel kapcsolatban arra következtünk (a szerző műveiből), hogy Frobenius eleve csak szövegmondásra hívta fel az afrikaiakat, és az esetleges éneklésről kérdéseket sem tett fel nekik rendszeresen. Legalábbis az *Atlantis* köteteiben csak itt-ott található erre vonatkozóan távoli célzás (lásd például az *Atlantis* VI. kötetéből való és a „Pui” elnevezésű hősének-sorozatáról tett megjegyzést). Ugyanakkor pedig, mint tudjuk, Afrikában az előadások esetenként, és nem is ritkán, a szólista és a hallgatóság (a kórus) válaszolgatása formájában zajlanak le.³⁶

A tudományos hitelességgel szemben a súlyosabbik vád azonban a második: „az ösztönös és tudatos kikerekítésekre” vonatkozó. De milyen alapon kerülhetett sor ennek a „gyanúsításnak” a megfogalmazására? Feltehetően Frobenius írásai-ban, a mesék fordítási módjára vonatkozó elvei megfogalmazásában kell e vádemelés okát keresnünk.

Itt (a Kasai-folyó középső vidékén):

„...az előadási anyagot... szó szerint, a hagyománynak megfelelően adták elő, és ha az elbeszélő valamilyen új, azaz téves szót mondott ki, gyakran előfordult, hogy a körülötte ülők kijavították őt. A szószerintiség tehát fontos szerepet játszott. Még fontosabbak voltak azonban a mozdulatok és a hangsúlyozás. Jó előadónál a jelenetszerű megelevenítés fontosabb volt, mint a tulajdonképpeni kimondott szó. E kétoldalúság fontossága különösen világossá vált, amikor egy napon egy éppen akkor rögzített elbeszélést (ellenőrzésképpen) elismételtem, és az elbeszélő kereken kijelentette, hogy ő ilyesmit nem mesélt. Beható vizsgálat nyomán kiderült, hogy a jelenetek megelevenítésének szelleme (tehát az előadás során tett mozdulatok és a hangsúlyozás) lényegesen más volt, mint magukban véve az egyszerű szavaké.

³⁵ De Rop 1958.

³⁶ Azt, hogy az expedíciós útinaplók tartalmazzak-e ilyen irányú feljegyzéseket, nem tudjuk. Az egyetlen „gyanús” nyom: az 1908–1910. évi expedíciós beszámolóban (*Auf dem Wege nach Atlantis*) két helyen (XV. old. és 29. old.) találunk utalást arra, hogy volt az expedíciós felszerelésben Edison-fonográf. De annak, hogy milyen célból, illetőleg hogy végül is használták-e egyáltalán, nem akadunk a kötetben nyomára. Az énekes előadás problémájával kapcsolatban mindössze olyan megjegyzések találhatók, mint például a következő: „Ha a férfi nem tudta folytatni (az elbeszélést), valamit magában énekelt és mormogott. Ezek melankolikus előadott dallamok voltak. Tehát látszólag az egész (történet) egy melodramatikusan előéneklésre kerülő legenda” (Frobenius 1930, 240. old.)

Már akkor megtanultam, hogy a szó szerinti fordítás nem felel meg az eredeti jelentés értékének. Hiányzik belőle, ami élő: a lélek. Bár az ilyen „irodalom” eredeti nyelven végzett szó szerinti feljegyzésének nagy nyelvészeti értéke van, jelentős továbbá a motívum-tartalom tanulmányozása tekintetében, és a szó szerinti fordítások is értékesek az anyag és a forma fejlődéstörténete szempontjából, mégis mindkettő nélkülözi... ennek az irodalomnak a... jelentését. A szó szerinti fordítások bizonyos értelemben majdnem úgy viszonylanak a költészethez... mint a kottafejek a valóságos énekhez. Miután tehát egy költemény tulajdonképpen élő... értékét a szó szerinti fordítás elpusztítja, annak a visszaadásához és megőrzéséhez másfajta közlési mód szükséges, amit a legjobban a lelki újjászületéshez lehetne hasonlítani...”³⁷

El kell ismernünk, ezek ijesztő szavak egy filológus típusú tudós füle számára. De ha a problémát alaposabban átgondoljuk, rá kell jönnünk arra, hogy semmi másról nincs itt szó, mint – Frobenius sajátos megfogalmazásában – a „műfordítás” örök és végérvényesen soha meg nem oldható problémájáról. Arról, hogy a szigorú filológia szemüvegén át Arany János *Hamlet*-ja vagy Szabó Lőrinc *Athéni Timon*-ja éppúgy hamisító „lelki újjászületés”, mint Devecseri Gábor Homéroszáé.

A kérdés még élesebb megvilágítása céljából – néhány „költői” fordítás említése után – bemutatunk két kis részletet olyan fordításokból, amelyeket a filológia igényeinek a kielégítésére szántak.

Az első példa³⁸:

Fordítás szavanként

<i>malinke:</i>	n' i m'	a to	tiramakan	ka taa
<i>francia:</i>	si tu	pas le laisses	Tiramakan	que aille
<i>magyar:</i>	ha te	nem azt engeded	Tiramakan	hogy menjen
kèlè	ni	rògwè,	a	
guerre	cette	essayer	son	
háború	azt	megpróbálni	övé	
nyanaman	bènnà	datugu	sisan,	k' a
vivant	va être	enfermé	tout de suite	pour sa
élénk	lesz	rejtve	azonnal	miatt övé
sabaku	kè	muar	di,	dimin
cause	être	quoi	être	colère
ok	lenni	ejnye	lenni	dühös

Értelemszerű szövegfordítás:

³⁷ Frobenius 1928, 72–73. old.

³⁸ Lásd: Kamissoko de Krina – Cisse 1975, 206–207. old. Magnetofon felvétel alapján készült publikálás: eredeti malinke nyelven; alatta szavanként franciául, a lehetőséghez képest hű francia nyelvű szövegfordítás.

francia: Qui! Si tu ne permets pas à Tiramakan de conduire la guerre au Dyolof, il va sans nul doute se faire enterrer vivant, précisément parce qu'il se serait senti offensé par tes propos.

magyar: Igen! Ha (te) nem engeded meg Tiramakannak, hogy háborút vezessen a dzsolofok ellen, ő kétségtelenül élénken belefog, éppen azért, mert sértve fogja érezni magát szándékaid által.

A második példa a szavankénti fordítást mellőzi ugyan, viszont lekottázza az énekdallamot és a hangszeres kíséretet.³⁹

(lásd a következő oldalon!)

Ha e két kis részletre csak futólagos pillantást vetünk, minden nehézség nélkül érzékelhetjük az olvasóközönség és a tudós igénye közötti eltérést. Ebből tehát az is kiviláglik: ha valaki lemond a művészi, vagyis az olvasó által „olvasmányszerűen érthető”, „élvezhető”, atmoszférát teremtő fordításról, az, bár nagy szolgálatot tesz esetleg a nyelvészetnek vagy az elemző etnológiának, munkája azonban sosem kerül a széles közönség kezébe, azokéba, akik befolyásolására, meggyőzésére Frobenius egész életműve irányult.⁴⁰

Ami viszont a „lelki újjászülés” költői kifejezése által okozott meghökkenést illeti, úgy véljük, az ijedelem alaptalan. Hiszen ha a sziklaképmásolás szigorú követelményeit előíró Frobeniusra gondolunk, ezúttal sem következtethetünk holmi szabados kikerekítési eljárásra, költői átírásra, hanem mindössze arra a jogos igényre, amely kizárólag az érthetőség és a folyamatos előadás követelményeinek és legfeljebb bizonyos fajta stílárius jellegre törekvésnek a kielégítésére szorítkozik.

Végezetül hadd tegyük mindehhez hozzá: arról, hogy Frobenius a nyelvészet követelményeit sem hagyta mindvégig figyelmen kívül, hogy ha volt rá lehetőség, vagyis ha alkalma volt rá, a „műfordítás” mellett az elbeszélések eredeti nyelvű feljegyzését is elkészíttette, erről az *Erythräa* című könyvében található következő sorai győznek meg:

„A (kötetben közölt) elbeszéléseket és mítoszokat a következőkben német fordításban közöljük, hogy ne terheljük a kultúrmorfológia iránt érdeklődőket a bantu filológia problémáival. A kutató specialisták részére az afrikai nyelven rögzített szövegek az irattárban (az Intézetében) tudományos betekintés céljára rendelkezésre állnak...”⁴¹

Frobenius művei tudományos háttérének e rövid áttekintésekor arról győződhetünk meg, hogy az etnológia, a régészet és a történelem együttes tudományos

³⁹ Biernaczky (Sz.) 1977, 15. old.

⁴⁰ Más kérdés, hogy a két szempont – a nagyközönség és a tudomány igényeinek kielégítése – számos esetben szerencsésen ötvözhető. Hiszen a mai olvasók igen nagy része ismeri a kottát. Másokat pedig a művészi élmény hatása nyomán bizonyos fokig a tudományos közlések és megállapítások is érdekelnek. Ennélfogva célszerű lenne szép kiállítású népszerű verses és prózai folklorisztikai kiadványainkat egyidejűleg tudományos értékű, tudományos adatokat és magyarázatokat is tartalmazó, egyben dallamközlő könyvek formájában kiadni.

⁴¹ Frobenius 1930, 54. old.

fegyverzetével a nagy kultúrtörténeti folyamatok és kulturális formák titkainak feltárására törekedve, ez a széles látókörű tudós egy percig sem feledkezett meg a tények világáról, mindig a legszélesebb anyagismeretre kívánta alapozni megállapításait, és ennek következtében élete folyamán olyan roppant gazdag tényfeltáró etnológiai és régészeti munkát végzett, ami e két szaktudomány terén egymagában, minden más munkáját figyelmen kívül hagyva is, kora legnagyobbjai közé emeli.

RÉSZLET EGY EPIKUS ÉNEKBŐL

A Gabonban élő fangoknak még ének az epikus énekek, amelyek csak legutóbb kerültek napvilágra, s amelyek így már csak egy-egy, a helyi hagyományokat erőteljesen őrző népcsoportnál lehetők fel.

A fang *Ovang Obamo Ndong* eposz, mint minden más afrikai elbeszélő műfaj, félúton áll a mitikus legendafűzér és az európai hőseposz között. Központi témája a halandók és halhatatlank szembesítése: a földön *Ovang Obamo Ndong* énekteseket gyűjt csapatba, hogy meghódítsa a halhatatlanságot, amelyet *Akoma Nbe* főnök őriz *Engong* királyságban. A cselekmény jellegzetes kísérőjelensége *Ndong* megkettőzése *Ondo Zogo* személyében, aki mindig egy kiszáradt emberi karral a kezében küzd, mintegy a halál valóságát jelképezve. A bátor csapat hős főnökével az élen számos próbát áll ki, de végül vállalkozá-

suk nem sikerül... Itt zárul a gyakran egész éjjelen át előadott ének, amelyet az énekkes meztelen hátfán, a hallgatóság egy része pedig *bikwara*-bot ütésekkel kísér. Részletünk az eposz egyetlen rövid pillanata, amely jól érzékelteti a színes fang elbeszélő modort. A zenei lejegyzés, amely természetesen csak megközelítő képet ad, világosan tükrözi az előadás összetett stílusát: a bonyolult kísérőritmushoz rögtönzészzerű énekszólam kapcsolódik, amely felváltva alkalmazza az éneket, az énekbeszédet és a prózai megjelenítést (hangjegyek, x-es vagy üres hangjegyszarak lil. üres ütemekhez kapcsolt sorok próbálják bemutatni a hangzási valóságot.)

Herbert Pepper: *Anthologie de la vie africaine*, hanglemezművelő 75–76 old. alapján; a részlet a 21. műsorban hangzik el)

ÉNEKES
NYET
BIKVARA

Tugan/e/ bôle Bikwara!
Tartastok jól a botokat!
/a kísérőt végig az első ütem ismétli/

Dôa/ô/be nga sian ayong Ba - sôyan/E/bô Ondo Minko
Elérkeztek ekkor a katonások törzséhez, Ondo Minko Mobiang

Mobiang x.x.x.f... Wo yém nata Ngan/ô/
vezette őket x.../monetelő csapat hangja/ És tudjátok, akkor

-Hot ba bera bwé na Ondo Minko Mobiang /a/ kob/e/ na: "A bwi
ez a krokodil ember, Ondo Minko Mobiang azt mondta: "De

da akukut! Ba ke vé?" "O dôge anc ba wulu?" "Hô! Tébégane!"
bolondok vagytok! Hová mentek? Nézzétek, hogy monetelnek? Hô! Álljatok meg!

Kilit!
/hangutánzás/ /ugrándozva mondja/ /hangutánzás.../

Bibliográfia

BARABÁS Jenő

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*, Budapest.

BIERNACZKY Szilárd

1977 Fekete Afrika zenéjéből (1977. november – 1978. július), a Magyar Rádióban tartott előadássorozat ismertetőfüzete.

CERVÍČEK, Pavel

1976 *Catalogue of the Black Collection of the Frobenius Institut*, Wiesbaden.

De ROP, Albert Josep

1958 L'èpopée des Nkundo. L'originale et la copie, *Kongo Overzee*, 170–178. old.

FROBENIUS, Leo

1898 *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlin.

FROBENIUS, Leo

1901 *Aus den Flegeljahren der Menschheit*, Hannover.

FROBENIUS, Leo

1902 *Die reifere Menschheit*, Hannover.

FROBENIUS, Leo

1903 *Weltgeschichte des Krieges*, Hannover.

FROBENIUS, Leo

1904/A *Das Zeitalter des Sonnengottes*, Berlin.

FROBENIUS, Leo

1904/B *Geographische Kulturkunde*, Berlin.

FROBENIUS, Leo

1911 *Auf dem Wege nach Atlantis*, Berlin.

FROBENIUS, Leo

1921–1928 *Atlantis. Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas*, 12 kötet, Jéna:

1921, I. kötet. *Volksmärchen der Kabylen, Weisheit*.

1921, III. kötet. *Volksmärchen der Kabylen, Das Fabelhafte*.

1921, VI. kötet. *Spielmannsgeschichten der Sahel*.

1922, II. kötet. *Volksmärchen der Kabylen, Das Ungeheuerliche*.

1922, VIII. kötet. *Erzählungen aus dem Westsudan*.

1923, IV. kötet. *Märchen aus Kordofan*.

1924, VII. kötet. *Dämonen des Sudan. Allerlei religiöse Verdichtungen*.

1924, IX. kötet. *Volkserzählungen und Volksdichtungen aus dem Zentral-Sudan*.

1924, XI. kötet. *Volksdichtungen aus Oberguinea. Fabuleien dreier Völker*.

1926, X. kötet. *Die atlantische Götterlehre*.

1928, XII. kötet. *Dichtkunst der Kassaiden*

FROBENIUS, Leo

1921–1922 *Atlas Africanus*, 1–3. rész, München.

FROBENIUS, Leo

1925 *Erlebte Erdteile III. kötet: Vom Schreibtisch zum Äquator*, Frankfurt am M.

FROBENIUS, Leo

1925/B *Hadzsra Maktuba. Urzeitliche Felsbilder Kleinafrikas*, München.

FROBENIUS, Leo

1928 *Erlebte Erdteile, IV. kötet: Paideuma*, Frankfurt am M.

FROBENIUS, Leo

1929 *Erlebte Erdteile, VII. kötet: Monumenta Terrarum. Der Geist über den Kulturkunde*, Weimar.

- FROBENIUS, Leo
1929–1930 *Atlas Africanus*, 4–8. rész, München.
- FROBENIUS, Leo
1973 (1929) Extrait de l'introduction à l'Atlas Africanus, in: HABERLAND, Eike szerk.: *Leo Frobenius 1873–1973*, 1973, Wiesbaden, 1–8. old.
- FROBENIUS, Leo
1930 *Erythräa*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
1931/A *Erythräa. Länder und Zeiten des heiligen Königsmordes*, Berlin – Zürich.
- FROBENIUS, Leo
1931/B *Madsimu Dsangara. Südafrikanische Felsbilder-Chronik*, 1–2. kötet, Berlin – Zürich.
- FROBENIUS, Leo
1935 *Das Urbild* (kiállítási ismertetőfüzet), Frankfurt a. M.
- FROBENIUS, Leo
1937 *Ekade Ektab. Die Felsbilder Fezzans*, Leipzig.
- FROBENIUS, Leo
1938 *Das Archiv für Folkloristik, Paideuma*, 1, 1–28. old.
- HABERLAND, Eike szerk. – kötetből – j
1973/A *Leo Frobenius 1873/1973*, Wiesbaden.
- HABERLAND, Eike
1973/B Epilogue de l'éditeur, in: HABERLAND, Eike szerk.: *Leo Frobenius 1873/1973. Une Anthologie*, Wiesbaden, 237–244. old.
- HABERLAND, Eike
1974 Conférence d'introduction, in: HABERLAND, Eike et al. szerk.: *Symposium Leo Frobenius*, Köln – München, 25–35. old.
- JACOB-FRIESEN, K. H.
1933 Die Felsbildforschungen von Leo Frobenius, in: Név Nélkül: *Leo Frobenius. Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturkunde*, Leipzig, 129–135. old.
- KAMISSOKO de Krina, Wa – CISSE, Youssouf Tata
1975 *L'empire du Mali* (Premier Colloque International de Bamako, 27 janvier – 1er février 1975, Fondation SCOA), Paris.
- LOMMEL, Herman
1933 Mythologie in Bildern, in: Név Nélkül: *Leo Frobenius. Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturkunde*, Leipzig, 57–72. old.
- MARÓT Károly
1938 K. Th. Preuss és Leo Frobenius – in memoriam, *Néprajzi Értesítő*, 2–3, 1–8. old.
- NIGGEMEYER, H.
1950 Das wissenschaftliche Schrifttum von Leo Frobenius, *Paideuma*, 4, 377–418. old.
- VAJDA, László
1973 Leo Frobenius heute, *Zeitschrift für Ethnologie* (Braunschweig), 19–29. old.
- WOLFF, H.
1938 Das Forschungsinstitut für Kulturmorphologie in Frankfurt a. Main und die ihm eingegliederten Institutionen, *Paideuma*, Band I, Heft 1, 29–39. old.

"A FANATIC OF FACTUAL RESEARCH...": ON THE SCIENTIFIC BACKGROUND OF THE WORKS OF FROBENIUS*János Biernaczky*

Leo Frobenius expected the larger half of his works to be read not by a restricted circle of specialist scholars but rather by the general reading public. It became clear for this accomplished Africanist quite early that he lived in an age when European views of the world and life needed to be radically changed. In order to be able to maintain his work, he initially received substantial financial, ethical, and collegiate support from his family and the circle of friends around his father. Later, he established a variety of research institutions, the first one of which was called DIAFE ("Deutsche Innerafrikanische Forschungsexpedition" or German Inner-African Research Expedition), founded in 1904 and sponsoring 12 expeditions to Africa up until 1935. The second such institution was the Research Institute of Cultural Morphology, founded by him in 1922 in Munich, with what would be called in English the Frankfurt Museum of Peoples coming in third. The material result of his work is the so-called Africa Archives, which developed purely from his personal scholarly activities. According to a description prepared in 1938, this latter collection comprised more than 100 000 extracts of the most important texts in the relevant literature on ethnology and prehistory. The same archives contain a collection of mythological images, a compilation of newspaper articles related to cultural history, a body of slides, and an assemblage of the expedition reports. The maps and the descriptive comments attached to them were not actually prepared for the general public. Next to that of the master, Ratzel, Frobenius' significance in developing the application of cartographical methods in ethnography is also broadly acknowledged. Frobenius never really gave up his wish to provide and receive information on a global scale. Thus, in 1938, in the periodical publication of the institute, called *Paideuma*, he announced that there should be an archived collection of folklore materials and a compilation of extracts on the relevant literature embracing the whole world. The explanation for why Africa was in the focus of his interest for decades is that he reckoned that the amount of knowledge currently accessible about Africa was the most insufficient as compared to the similar bodies of information available on the rest of the continents.